

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Fazakas Sándor*

Debrecen/Hosszúpályi

Miért bűn a „múlt bűne”, és az mennyiben az egyházé...?

Szemponatok az emlékezés és a megbékélés igényéhez
a magyar református egyházban**

Warum die „Schuld der Vergangenheit“ zugleich die Schuld der Kirche ist...?
Überlegungen zum Umgang mit der Vergangenheit und zur Versöhnung in den
Ungarisch-Reformierten Kirchen. Zusammenfassung

Nach einem Vierteljahrhundert seit den gesellschaftlich-politischen Umwälzungen Ost-Mittel-Europas im Jahre 1989 sind die ungarischsprachigen reformierten Kirchen der Region immer noch vor die Frage gestellt: Mit welchen weitreichenden Konsequenzen ist zu rechnen, wenn die Verantwortung für die Geschichte und für die moralisch-sittliche Schuld erwähnt wird? Eine Reduktion der Schuldfrage auf die Feststellung, dass Kirchenleitende, Pfarrerinnen und Pfarrer bzw. kirchliche Mitarbeiter zu ihren persönlichen Taten (d.h. geheime Zusammenarbeit mit der Staatsmacht) und Versäumnissen stehen sollten, wird an sich der Sache nicht gerecht. Einerseits wird in dieser Studie gezeigt, warum eine solche Zusammenarbeit mit Repressionsorganen eines totalitären Staats als theologisch absurd und damit als Schuld zu betrachten sei. Andererseits wird betont, dass Versagen und Schuld nicht nur dort zu finden sind, wo man aus Furcht und Angst vor repressiven Maßnahmen oder aus erhofftem Eigennutz auf Protest, Fürsprache für Entrechtete, auf Kritik am politischen Regime oder an den eigenen kirchenpolitischen Kompromissen verzichtete, sondern auch dort, wo man die gesellschaftliche Realität verengt wahrnahm und auf eine theologisch-kritische Analyse dieser Wirklichkeit verzichtete. Verantwortlich sind ein Christ und die Kirche nicht nur für ihre Taten, sondern auch für ihre Sicht der Wirklichkeit, ja für ihre Theologie. Als Folge dieser theologischen Orientierungskrise blieb für die Kirche entweder eine unkritische Bejahung bzw. Begeisterung für das politisch-gesellschaftliche Sein der Wirklichkeit oder eine Reihe von politisch-ethischen und theologischen Zugeständnissen, um eventuell Schlimmerem vorzubeugen. Dieser Zusammenhang von

---

* Dr. Fazakas Sándor (Marosvásárhely, 1965), egyetemi tanár a Debreceni Református Hittudományi Egyetem (DRHE) Szociálteológiai és Egyházzociológiai Tanszékén. Teológiai tanulmányait Kolozsvárott, Nagyszebenben, Debrecenben és Münsterben végezte. 1992-től Milotán, 1995-től pedig Hosszúpályiban szolgál lelkészként. 2005–2011 között a DRHE rektora volt, jelenleg a Tiszántúli Lelkésztovábbképző Intézet igazgatója. Itt megjelenő tanulmányának témakörében egy könyve is megjelent: *Emlékezés és megbékélés*. Kálvin Kiadó, Budapest 2014. Számos tanulmányt közölt magyar, német és angol nyelven. Legutóbb (2011–2014 között) az Alexander von Humboldt Alapítvány kutató ösztöndíjasaként végzett kutatásokat a Münsteri Egyetem Protestáns Teológiai Fakultásán (Németország). A Doktorok Kollégiuma Rendszeres Teológiai Szekciójának elnöke, több magyarországi és nemzetközi szakmai, illetve tudományos bizottság tagja. Részletes szakmai életrajzát ld. <http://www.drhe.hu/oktatok/fazakassandor>.

** Az Erdélyi Református Lelkészértekezleti Szövetség 2014. október 14–15-én tartott szovátai értekezletén elhangzott előadás szerkesztett változata.

anscheinend harmlosen Zugeständnissen, Kompromissen oder Verzichten auf theologische Deutungen der Wirklichkeit – ganz zu schweigen vom Mangel an gelebter Solidarität – hat zur persönlichen Schuldverstrickung des Einzelnen geführt. Nach der systemtheoretischen bzw. sozial-theologischen Darstellung der Schuld in der Vergangenheit bietet die Studie schließlich einige Kriterien für einen adäquaten Umgang mit der Vergangenheit im kirchlichen und gesellschaftlichen Raum: Die ethische Dimension des Aufarbeitungsprozesses, die Förderung einer Kultur des Mitleidens, die zwangsfreie Ermöglichung der Erinnerung und die Komplementarität der politisch-rechtlichen und religiös-moralischen Dimensionen der Versöhnung sollten dafür sorgen, dass nicht weitere Verletzungen (als „zweite oder dritte Schuld“) das Miteinander der Generationen trüben, sondern dass ein freies, friedliches und der historischen Wahrheit verpflichtetes Zusammenleben ermöglicht wird.

Schlüsselschwörter: Aufarbeitung der Vergangenheit, Schuld und Sünde in der Kirche, Schuldverstrickung im sozialen Interaktionszusammenhang, theologisches Orientierungsdefizit, ethische Dimension der Aufarbeitung, Kultur des Mitleidens, Versöhnung als Prozess.

1. Bevezetés

Nem sokkal a rendszerváltás után a kutató egy időközben nyugalmazott lelképásztort egy 1962-ből származó jelentéssel ajándékozott meg. A jelentés órála szólt, még teológus éveiből. A tartalom, illetve a jellemzés az Állambiztonsági Szolgálatnak volt címezve, s röviden összefoglalva ez olvasható benne: a fiatalember „tehetségtelenebb, mint az apja”, „siralmasan gyenge”, mindenképpen meg kell akadályozni, hogy apja helyére kerüljön a gyülekezetben;

„[...] ki kell gyomlálni az ilyen reakciós személyeket az egyházból, ha már a teológiáról nem tanácsolták el őket.”¹

Az élet fintora, hogy néhány évtizeden át a jelentő és a megfigyelt ugyanannak a lelkészi munkaközösségnek volt a tagja. Az áldozat, miután hirtelen birtokába került a jelentésnek, a következő alkalmon szó nélkül a jelentéstevő asztalára tette annak másolatát. Többé nem találkoztak. Az egykori ügynök elmaradt a körüli találkozókról, s egy év múlva meghalt. Az egykori célszemély ma így vall erről: magamat is vádoló, nem lett volna szabad megállni félúton, és

„[...] lelkésztársam sírba vitt titka maradt, miért nem akart velem többé szóba állni, de az engem terhel, miért hagytam a kettőnk közötti megoldatlan kérdést az utolsó ítéletre.”²

A második példa egy levélváltás részlete, de nem lelkészek között zajlik!

¹ Zászkaliczky Péter: Csináljunk rendet magunknak, különben más csinál. In: Fabiny Tibor (szerk.): *Hálóba kerítve. Konferencia az evangélikus lelkészek és az állambiztonság kapcsolatáról*. Luther Kiadó – Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest 2011, 97–103.

² Uo.

„Kedves János, ha még szólíthatlak így, a hír – igaz, és azért választottam a levélben »magyarázatot«, mert élőszóban nem bírnám elmondani, a hang él, a betű már absztrakció, nincs lelke. Azzal kezdeném, hogy zsarolható voltam [...], kezdetben azt mondták, két-három találkozásról számoljak be csak [...], később pedig ez lett a zsarolás másik tárgya. Hogy már csináltam. Lehet, hogy akkor kellett volna meghalni valami hősi gesztussal, de a szégyenem akkor is túlél [...]. Sok mindent lehetne még erről a borzadályról mesélni, ami miatt alkoholista, depressziós lettem, szétesett a világom önmagamban [...]. Mit is írjak búcsúzóul? Azt hiszem, ide most nem illik semmi. Nincs már bennem lassan semmi, csak undor és gyűlölet.”

A válasz:

„Drága Sanyi, ne tedd barátságunkat múlt időbe [...]. Ma is a barátom vagy. Az áldozat Te vagy [...]. A bűnös az a politikai rendszer volt, amely felmosóröngyöt csinált egy emberből – Belőled –, a tettes pedig az állambiztonsági szolgálat [...], de ember én csak akkor maradhatok ezután, ha kiállok érted, ha biztosítalak együttérzésemről és barátságomról. Nos, Sanyi én nemhogy mások morális parancsának vakon engedelmeskedő foglár nem vagyok – de megtagadom az engedelmességet, ha körülöttem mocskokra és tisztákra akarják egyszerűsíteni a világrendet.”

Majd így folytatja:

„Morális tartalom nélkül elszabadult az erkölcsi ítélkező kedv [...], de Te meg én, tegyünk valamit »a civil társadalom erkölcsi épségének helyreállításáért«.”³

E két idézet két körülmény mérlegelésére ad alkalmat. *Egyrészt* az emlékezés, illetve a múlthoz való viszonyulás három egyszerű, de alapvető kérdése mintegy 25 évvel a kelet-közép-európai diktatórikus politikai rendszerek felbomlása után sem kerülhető meg. *Timothy Garton Ash* brit történész így fogalmazza meg e három kérdést:

1. Egyáltalán *szükséges-e* ennek a múltnak a feldolgozása?
2. Ha igen, akkor *mikor* kerüljön erre sor, vagyis mikor rendelkezünk azzal a szükséges történelmi távlattal és tudással, amely az emlékezés kultúrájának megteremtéséhez és a múlt tanulságainak levonásához elengedhetetlenül szükséges, de nem osztja meg még jobban a társadalmat.
3. *Hogyan* történjék a múlt és a közelmúlt feltárása és megismerése?

Az elmúlt évtizedek folyamán az európai népek és keresztyén egyházak e kérdések jegyében jártak be különböző utakat több-kevesebb sikerrel, és ismer-

---

³ A részlet Tar Sándor író és Kenedi János történész, műkritikus, majd később, 2007-től az állambiztonsági iratok feldolgozását, annak törvényességét értékelő bizottság elnöke nyilvános levélváltásából származik, amely társadalmi vitát is generált. Ld. Levélváltás besúgó és besúgott közt. Tar Sándor és Kenedi János levele. In: *Élet és Irodalom* 43 (1999/45); ld. <http://www.es.hu/old/9945/publi.htm> (2014. okt.10.)

tek meg különféle módszereket. Az átvilágítás, igazságszolgáltatás, rehabilitáció, jóvátétel, tényfeltáró munka, történelmi megbékélés fórumainak felállítása jelzi a nehéz történelmi örökség előli kitérés lehetetlenségét vagy éppen felismert erkölcsi kötelezettségét. Az emlékezetkultúra értelmezése körüli minduntalan kiújuló társadalmi-politikai vita pedig arra emlékeztet, hogy ez a folyamat korántsem lezárt, és hogy ez sokkal jobban meghatározza napjaink társadalmi életét, mint ahogyan azt 25 évvel ezelőtt sejtettük. Ugyanakkor az utóbbi években gazdagabbak lettünk azzal a tapasztalattal is, hogy az emberi bűn és erkölcsi meghasonlás történetének tömeges publikálása, leleplezése és „piacra dobása” – nyilván Európa-szerte – nem jár együtt automatikusan a több igazság, a megbékélt közösség és a gyógyító emlékezés megteremtésével.

Másrészt ebben a folyamatban a mi egyházaink is érintettek, és kérdés, hogy a múlthoz való viszonyulást hogyan lehet egyházként alakítani? A Magyarországi Református Egyház (MRE) Zsinata 2009-ben döntött a református egyház 1948–1990 közötti korszakának feltárásáról és megismeréséről,⁴ és pedig azzal a céllal, hogy az egyház közössége

„[...] megismerje az elnyomó rendszer működését, hogy józanul és tárgyilagosan megállapítsa a lelkészek és nem lelkészek állambiztonsági munkában való érintettségének különböző szintjeit, hogy a bűnbánat-bűnbocsánat és megbékélés gyakorlatának megélése által egyházunk erkölcsi élete megújuljon, és hitelesen végezhesse szolgálatát a 21. században.”⁵

Ez az indoklás egybecseng azzal, amit az Európai Protestáns Egyházak Közöségének egyik munkacsoportja így fogalmaz meg a tagegyházak nevében:

„[Ez a múlt a] Kelet–Közép-Európa népeinek kollektív emlékezetébe úgy véssődött bele, mint ami az elnyomatás ideje, mint a több igazság és a jobb világ utáni vágyakozás korszaka, vagy az elszenvedett és pótolhatatlan veszteségek feltett érzett fájdalom története.”⁶

Emlékezni ugyanis arra lehet, ami nem szűnik meg fájni! Ha pedig ez így van, akkor a múlt megismerése és a múlt terheivel való szembesülés elkerülhetetlen morális kötelezettség, és pedig annak érdekében, hogy az egyház hitelesen végezhesse szolgálatát a 21. században. Ehhez elengedhetetlenül szükség van a történelmi igazság feltárására, az elnyomó rendszer működési mechanizmusainak megismerésére, illetve az érintettség különböző szintjeinek megállapítására,⁷ valamint ezzel

⁴ Zsinati határozat a Magyarországi Református Egyházban tervezett múltfeltárás céljáról (Zs–9/2009. 03. 11.). In: *A XIII. Zsinat 2009. november 19–20. ülésének határozatai*; ld. http://www.reformatus.hu/data/documents/2012/03/19/Zsinati_hat%C3%A1rzoatM%C3%BAlt.doc (2014. okt. 23.)

⁵ Uo.

⁶ Ld. *Erinnern um zu versöhnen. Erfahrung im Umgang mit schmerzlichen Erfahrungen. Eine Erklärung der Regionalgruppe Süd-Ost-Europa der GEKE von 17. April 2008*. Ld. www.leuenberg.net. (2009. jún. 26.)

⁷ Ld. *Zsinati határozat...* (Zs–9/2009. márc. 11.).

együtt a kiengesztelődés és megbékélés kultúrájának megteremtésére.⁸ Erre utal az Erdélyi Református Egyházkerület átvilágítási szabályzatának⁹ preambulumban rögzített szándék is:

„A bűnre pedig nem a hallgatás vagy a felejtés, hanem csakis a bűnbánat adhat megoldást. [...] Már csak azért is szembe kell néznünk egyházunknak ezzel a korszakával, hogy tudatosodjon bennünk Isten bűnbocsátó kegyelme és a választottakat megtartó szeretete.”¹⁰

Ezek után lássuk, mi minősül bűnnek az egyházban, és mi erre a megoldás? Pontosítva a felvetést: biztos, hogy csupán egy totalitárius politikai rendszer elnyomó szervezetivel való ilyen-olyan együttműködés minősül bűnnek, és ha igen, akkor miért? És melyek azok a régi és új bűnök, amelyek a múltban és a jelenben terhelik közösségeinket, megkérdőjelezik szolgálatunk hitelességét?

2. Ügynök kérdés – bűn kérdés?

Tekintettel arra, hogy egyházi közéletünket elsősorban az úgynevezett „ügynök kérdés”, valamint az egykori egyházvezetők és a politikai hatalom együttműködésének ténye foglalkoztatja, lássuk hát közelebbről ezt a kérdést. (Bár előre kell bocsátanunk, hogy az egyház, illetve az egyházak történelme időről időre egyfajta leegyszerűsítésről tanúskodik a bűn kérdésének megítélése tekintetében. Ennek megfelelően, például az 50-es években, a római katolikus egyház úgynevezett „új morál” leküzdése elleni harcában a szexuális bűnök felé irányult a figyelem, illetve a polémia.¹¹ Az utóbbi évtizedek pedofil botrányai ismét azt eredményezték világszerte, hogy az egyház bűneit újból csak a szexuális bűnökkel azonosította. A totális diktatúrák összeomlása után egyszerű megoldásnak kínálkozott, hogy a bűn valósága ismét csak leegyszerűsítve, az ügynök-tevékenységgel legyen azonos. Nyilván van ebben igazság, de mint látni fogjuk, a „bűn az egyházban”, vagy az „egyház bűne” szókapcsolatok ennél sokkal komplexebb valóságot jeleznek.

Hogyan ítéljük meg lelkészek és más egyházi személyek állambiztonsági szolgálattal és a pártállam egyéb szerveivel való kapcsolattartásának tényét? Ha

⁸ A téma feldolgozásához ld. még: Fazakas Sándor: Erinnerungskultur und die Frage nach der historischen Schuld. In: Gabriel, Ingeborg – Bystricky, Cornelia (Hg.): *Kommunismus im Rückblick. Ökumenische Perspektiven aus Ost und West (1989–2009)*. Matthias-Grünwald-Verlag, Ostfildern 2010, 231–254. Fazakas Sándor: Justification and Reconciliation: Considerations from the Churches in Eastern and Central Europe. In: Burgess, John P. – Weinrich, Michael (Ed.): *What Is Justification About? Reformed Contributions to an Ecumenical Theme*. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids (MI) 2009, 231–247.

⁹ Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának 52–2009. számú határozata. *A kommunista titkoszolgálattal való együttműködést vizsgáló Átvilágító Bizottság működési szabályzata*. Ld. <http://stud-theol.blogspot.hu/2009/10/atvilagitasi-szabalyzat.html> (2014. okt. 7.).

¹⁰ Uo. (Preambulum).

¹¹ Ld. Honecker, Martin: *Einführung in die Theologische Ethik*. Walter de Gruyter, Berlin – New York 1990, 7–8.

csak morális szentenciákat hangoztatunk, s egymás felett akarunk ítéletet mondani, akkor ez annak a jele, hogy nemcsak messze járunk a bűn természetének bibliai és teológiai értelmezésétől, de semmit sem értettünk meg annak a rendszernek a logikájából, amely évtizedeken át szorította az egyházat. Ez a logika pedig arról szólt, hogy a fizikailag és lelkileg, morálisan és egzisztenciálisan igencsak törekeny ember egy olyan szisztémában kényszerült élni, amely – a totalitárius hatalmak természetének megfelelően – *hosszú időre kívánt berendezkedni, egyetemesen jót ígért, és az élet valamennyi területére igényt tartott*. Nyilván, voltak emberek, akik számára ez a rendszer a felemelkedés, a szociális biztonság, a kiszámítható életkörülmények garanciáját jelentették. Ezért számukra a 25 évvel ezelőtti változások nem sok jót hoztak, s akik nem szenvedtek az emberi jogokat és méltóságot sértő retorziók alatt, nosztalgikus hangulatban tekintetnek vissza a régi szép időkre. De voltak, s nem is kevesen – értelmiségi életformát élő, gondolkodó egyének, s ide szeretném sorolni a lelkészeket is –, akik ennek a társadalmi berendezkedésnek sem a tartósságát, sem pedig a realitását nem kívánták elfogadni, s akik ugyanakkor minden reménytől megfosztva kénytelenek voltak ennek a rendszernek abszurdításával együtt élni. A rendszer elfogadása egyet jelentett volna annak megerősítésével, megreformálásának vagy jobbíthatóságának képzelete pedig ugyancsak a rendszer legitimitását és hosszú időre való fenntartásához való hozzájárulását jelentette volna. Hogy sokan mégis kényszerből vagy egyéni hasznok reményében erre kényszerültek, annak a „békés koegzisztenciá”-nak visszás jellegét jelzi, ami viszont egy idő után s évtizedek során át meghatározta az emberek tájékozódását, mentalitását, túlélési technikáit. Ezt a berendezkedést indirekt módon tovább erősítette a Nyugat magatartása, vagy az olyan gesztusok, mint például az, hogy a pápa fogadta a Vatikánban Kádár Jánost, az angol királynő vagy az amerikai elnök a nem éppen szalonképes Ceaușescu államelnököt, Helmut Schmidt német kancellár pedig, ha komor ábrázattal is, Erich Honeckert. Ez a békés koegzisztencia pedig egy idő után *személyes felelősséget relativizáló pragmatikus gondolkodást* eredményezett, azaz, azt az önfelmentő technikát, amely megtanulta a személyes kiállítás és felelősségvállalás elhárítását, a hallgatást, illetve a megalkuvás mentegetését – a szükségszerű körülményekre való hivatkozással. Így az egyes ember helyzete, mozgásteret olyanná vált, mint egy köztes terület: egyrészt minduntalan a haza iránti hűségére apelláltak, ezt kérték számon, s a hazárulás, illetve a haza iránti hűség vált az ügynökök beszerzésének hivatkozási alapjává is. Másrészt az érintett ember visszavonult a nemzeti, vallási vagy értelmiségi kisebbségi, de veszélyeztetett létformába – Nádas Péter esszéjének hasonlatával élve: a maga „imaginárius”, azaz képzelt hazájába,¹² lelki-szellemi és kulturális építőkövekből konstruált valóságába. Reggel innen indult el és este ide tért vissza, de a kettő között aknamező húzódott: nem lehetett tudni mikor és kinél robban valami, kinek küldenek útjába egy politikai viccet, egy csábító nőt, egy felemelkedést ígérő juttatást, múltjából kibányászott és zsarolás alapját képező

¹² Nádas Péter: Szegény, szegény Sascha Andersonunk. In: uő: *Esszék*. Jelenkor Kiadó, Pécs 1995, (150–185) 174.

hibát, kisiklást, vétet... És mindenki játszott a maga szerepét, s minden szerep valahol hazug volt, mert a rendszer is hazug volt. Mégsem mondható, hogy bárki felülhet a magas lóra, az absztrakt moralitás nyergébe, mert amíg nem voltam abban a helyzetben, amelyet megkívánok ítélni, nem lehet hiteles az értékítéletem. Nincs két egyforma viszonyulás egy-egy ilyen szituációban: volt, aki képesnek bizonyult megőrizni lélekjelenlétét a zsarolás vagy beszerzés szorításában, más hazagondolt feleségére és gyermekeire vagy gondozásra szoruló idős szülei-re, és volt, aki első pillanattól még erre a feladatra is baleknak bizonyult, vagy később döbönt rá naivitására. Más pedig ötletekkel szolgált beszerzőinek és rabtartóinak, hogy miként is lehetne elbánni a harmadik személlyel... A példák sorra folytathatók.

De lássuk a kérdés megközelítését teológiai szempontból. Mindenekelőtt le kell szögeznünk: a kommunista államokban az a körülmény határozta meg az egyházak helyzetét, hogy az állam mindent elkövetett annak érdekében, hogy akárcsak a társadalom más szegmenseit, a vallásközösségeket is beleillessze, beépítse (gleichschalten) a politikai rendszerbe, legalábbis addig, míg – a történelmi materializmus szellemében történő nevelés és felvilágosítómunka eredményeként – végképpen meg nem szűnnek. Addig is az egyház gyengítése vagy lehetőség szerinti funkcionalizálása volt az elsődleges cél. Miért volt erre szükség? A válasz kézenfekvő: az állam ideológiai ellenségként tekintett az egyházakra, mint olyan szervezetekre, amelyek kaput nyithatnak a nyugati eszmék előtt, vagy melegágyai lehetnek a társadalmi reakciónak. Az egyházak nem tudták megváltoztatni ezt a társadalmi rendszert. Úgy tűnt, hogy a hatalom kérdése hosszú időre el volt döntve. De a feladat sokkal inkább így szólt: hogyan lehet hosszú távon biztosítani az egyén viszonylag szabad mozgásterét, a gyülekezeti szolgálatok viszonylagos szabadságát és az egyház működőképességét az ellenséges környezetben? A *modus vivendi* megtalálása és a szót értés a hatalom képviselőivel mind az egyes gyülekezeti vezetők, illetve lelkészek, mind pedig az egész társadalomra és országra kiterjedt intézményes egyház vezetése számára – úgy tűnik – kikerülhetetlen volt. Nem kívánjuk elvitatni a felelősség és a jó szándék tényét, azonban egy ilyen hatalommal elfogadott együttműködés, még akkor is, ha a realitásokat tartjuk szem előtt, *teológiaiilag abszurd!* Politikailag vagy lélektanilag meg lehet magyarázni, hogy miért volt kikerülhetetlen az együttműködés, a titkos tevékenység, a lemondás a konkrét ellenállásról, vagy a kisebbik rossz választása, azaz, hogy miért váltak az emberek inkább együttműködővé, s nem ellenálló hőökké vagy mártírokká.

De miért tarthatatlan mindez teológiaiilag? *Azért, mert a szabadság az egyházban egyedül az evangélium hirdetése és az ennek való engedelmesség által jön létre!* Az Evangélium hirdetése és annak meghallása következményekkel jár, és pedig három területen:

1. A lelkiismeret szabadságának felfedezése terén, ahogyan Luther mondta Pállal: *lelkiismeretem Isten Igéjének foghja*. Az ilyen belső szabadságot megélt ember szabaddá lesz a másik ember gondjának komolyan vételére, az embertársához való odafordulásra, a szolidaritásra, egyszerűen a szolgálatra.

2. Az egyház – így tapasztaltam meg én is – talán az utolsó „ideológiamentes” peremvidék lehetett (volna) az evangélium erejének köszönhetően, s benne lehetségessé vált a szabad gondolkodás, a politikai propagandamentes életvitel, az önképzés és művelődés.
3. Ha pedig a teológus vagy a hívő ember naiv vagy jóhiszemű módon az evangéliumi szabadságértelmezés alapján vélte felfedezni a társadalom éppen fennálló rendjében a szocializmus „igazságmomentumait”, s törekedett a humánus, az emberi, a megreformálható jeleinek felmutatására, újból nem tehette ezt az aktuális torzulásokra való rámutatás nélkül. (Nem zárható ki, hogy volt ilyen, még akkor is, ha mifelénk a keresztyén–marxista párbeszéd inkább politikai elvárásra és megrendelésre történt, semmint a teológiai és filozófiai eszmék közötti közvetítés tudományos igényével.)

Nos, mindhárom olyan terület volt, amelyet a totális állam, amennyiben a teljes emberre igényt tart, nem tolerálhat. Részéről nem e szabadságszigetek elismerése, megerősítése vagy támogatása volt a cél, hanem éppen ezeknek felszámolása. Ezért az államhatalom részéről ez volt a beszerzés vagy az egyházi vezetőkkel való tárgyalás tétje, és nem valami más. Az egyház képviselői tehát önkéntelenül is szándékukkal ellentétes hatást értek el, még akkor is, ha a kisebb-nagyobb kompromisszumokat eredményként könyvelhették el. A szabadság az egyházban és az egyház körül az Igének való engedelmesség által jön létre, és minden emberi erőfeszítés a szabadság tereinek biztosítására, akár a diktatúrában, akár a demokráciában, csak olyan kompromisszumok és engedmények által lehetséges, amelyek az emberi magatartás formáiként hordozzák magukban a tévedés lehetőségét, s mindenestül rá vannak utalva Isten kegyelmére és irgalmára. Még konkrétabban:

- Az a lelkész, aki a kényszernek engedett, vagy önként vállalta az együttműködést az elnyomó politikai szervezettel, információkat szolgáltatott, s hozzájárult a rendszer működéséhez; és nemcsak azért élt át morális értelemben vett meghasonlást, mert úriember (állítólag) nem tesz ilyet, hanem azért, mert keresztyénként – Ura helyett vagy mellett – *idegen hatalom rendelkezésére bocsátotta magát*, vagy mint lekipásztor saját *lelkészi fogadalma ellen vétett*, illetve egyházkormányzóként és teológusként abban buzgólkodott, hogy elhallgatott minden olyan belső egyházi–teológiai kritikát, amely a fennálló politikai rend ellen szólt, még hozzá hamis történet–teológiai premisszákat alapján.¹³
- A hivatalos egyházvezetés esetében még speciálisabb a helyzet: az elnyomó hatalommal felvállalt együttműködés, még ha kényszerű is volt, azért minősül „pozíció-specifikus”¹⁴ bűnnek, mert tartalmát tekintve a kulisszák

¹³ Ld. Vályi Nagy Ervin: Isten vagy történelem. In: uő: *Minden idők peremén. Válogatott írások*. Szerk. Vályi-Nagy Agnes. EPMSZ, Basel – Budapest 1993, 43–57.

¹⁴ Ld. Eilert Herms: Schuld in der Geschichte. In: *ZTbK* 85 (1988), 349–370. Fazakas Sándor: Az egyház nevében? A reprezentáció történelmi változásai és jelenkori kérdései. In:

mögött és a nyilvánosság kizárásával történt, s mint ilyen, végképp kivonta magát az egyház közössége előtti számadás alól, vagy pedig látszatszámadást imitált. Az ilyen magatartás teljesen ellentétes a reformátori egyház lényegével, és nem egyeztethető össze az olyan egyházi önértelmezéssel, amely szeretet- és szolgáló közösségként tekint önmagára. Mert mi lehetett az a kérdés az állammal való megállapodás kapcsán, amely az egyház egészét érintette, de amiről – a zsinat-presbiteri elv értelmében – az egyház vezetése nem tartozott számadással az őt elhívó és őt megbízó testület előtt?

- Végül, de nem utolsósorban: gondot jelent, hogy ilyen és ehhez hasonló magatartásformákat, ha egyáltalán később fény derült rájuk, nem a bűnbánat és bűnbocsánatra irányuló reménység összefüggésében vizsgálták, hanem elkerülhetetlen kompromisszumként „magyarázták meg”, utólagosan igazoltak teológiailag, illetve legitímáltak, rosszabb esetben glorifikáltak.

Ahol tehát a politikai hatalom ilyen mértékben és ilyen módon befolyásolja az egyház belső életét, ott az *egyház tanúságtétele*, illetve az *egyház igazságáról szóló bizonyágtétele sérül*, ahogyan ezt Wolf Krötke¹⁵ állapítja meg az egykori kelet-németországi evangélikus egyház államhatalomhoz való viszonyulása kapcsán. Megállapítása viszont minden analóg helyzetre érvényes.

3. Még egyszer a kérdésről, de rendszerösszefüggésben

A múltra való emlékezés tehát a bűn történetére való emlékezés. Könnyen belátható, hogy az egyház hitele, egy-egy tisztség vagy hivatal tekintélye ma is nagymértékben függ attól, hogy a hivatalt viselő személy mennyire hiteles. A kelet-közép-európai rendszerváltások után éppen azzal a céllal fogalmazódott meg az átvilágítás gyakorlatának és a múltbeli vétkek feltárásának igénye, hogy a közélet meghatározó pozíciói, hivatalai, tisztségei visszanyerjék tekintélyüket, s hogy a hivatalt viselő személy a szakértelem, hitelesség és a személyes rátermettség alapján kerüljön egy-egy szervezet élére, ne pedig kapcsolatai, politikai lojalitása révén. Másfelől pedig a nyilvánosság, a transzparencia, a demokratikus vitakultúra, az értékek melletti elköteleződés jellemezze a közéletet, s ne a múltból öröklött és bejártott érdekkapcsolatok vagy a régi elit reprodukálása és újraaktivizálódása hálózza be azt.¹⁶ Ha ez mégsem így történt, s a társadalmi élet ilyen irányú anomáliái szembetűnő módon jelentkeznek naponta, az annak

---

Fazakas Sándor – Ferencz Árpád (szerk.): „Krisztusért járva követségben...” Teológia – Igehirdetés – Egyházkezelés. Tanulmánykötet a 60 éves Bölskei Gusztáv születésnapjára. Acta Theologica Debrecinensis 3. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2012, 445–472.

¹⁵ Krötke, Wolf: Das beschädigte Wahrheitszeugnis der Kirche. Zu den Folgen der Einflussnahme des MfS auf die Kirchen. In: Vollnhals, Clemens (Hg.): *Die Kirchenpolitik von SED und Staatssicherheit*. Links Verlag, Berlin 1996, (405–414) 414.

¹⁶ Ld. Christian Meier: *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns. Vom öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2010, 91–97.

a jele, hogy valóban „átmeneti társadalmakban élünk”.¹⁷ Vagyis: a változások után 25 évvel is tovább élnek a letűnt politikai-társadalmi rendszer „strukturális, személyi, mentalitásbeli sajátosságai”,¹⁸ az elitképződésnek és érdekérvényesítésnek nem éppen elegáns formái. Nyilván ez az igény – a terhes örökség elbúcsúztatása és az együttélés új kultúrájának elsajátítása – nemcsak a társadalom működését biztosító hatalmi ágak és funkcionális alrendszerek (mint pl. bíróságok, oktatásügy, kultúra és tudomány, egészségügy stb.) kapcsán fogalmazódik meg, hanem a vallásos szervezetek, illetve történelmi egyházak és intézményrendszerük esetében is.

Ezen a ponton nyilvánvaló lesz, hogy a „bűn az egyházban” vagy az „egyház bűne” jelenség nem csupán történelmi, s főleg nem egyszerűen személyi kérdés. Nyilván az is: az egyház történetének egy bizonyos időszakában, konkrét történelmi-társadalmi és politikai szituációban egyházi személyek nem tudták megőrizni morális integritásukat, de a jelenségnek további *egyházszervezeti és teológiai* aspektusai is vannak.

Az egyházi szervezetek sem tudták kivonni magukat az újkori társadalomszerveződés hatása alól. A vallásközösségek szervezeti struktúrája és formája minden időben magán hordozta a kontextuális hatásokat, egy totalitárius politikai rendszer zárt társadalmában pedig még kiélezettebb a kihívás: ragaszkodni a saját egyházalkotmányi hagyományokhoz, vagy/és megfelelni a környezet elvárásainak? Bár megfogalmazható az az igény, hogy az egyház külső rendje az egyház saját belső hitvallási-teológiai alapjaival legyen összefüggésben, a valóságban egyetlen egyház sem annyira független a kontextustól, amint azt szeretné, vagy utólag értékeli. Egy autoriter társadalomban pedig az egyházvezetési-egyházkormányzati struktúrák még inkább hasonulnak a környezet mintáihoz, és pedig a külső szabadság korlátozottsága és a hatalom ellenőrzési technikája miatt.¹⁹ Viszont e tendenciának megítélése nemcsak a reálpolitikai érzék és

¹⁷ Ennek kutatására, működési mechanizmusainak és az autoriter rendszerekkel való összefüggések feltárására külön társadalomtudományi diszciplína szakosodott napjainkban, a „tranzitológia”. Vö. Jaques Rupnik: 1989 als Weltereignis. Die grosse Transformation in Europa und die Globalisierung. In: *Letter International* 104 (Berlin 2014), 15–21. Gert Pickel: Nostalgie oder Problembewusstsein? Demokratisierungshindernisse aus der Bewältigung der Vergangenheit in Osteuropa. In: Schmidt, Siegmund – Pickel, Gert – Pickel, Susanne (Hg.): *Amnesie, Amnestie oder Aufarbeitung? Zum Umgang mit autoritären Vergangenheiten und Menschenrechtsverletzungen*. VS Verlag, Wiesbaden 2009, 129–158. Tökés L. Rudolf: „Transitológia”: Global Dreams and Post-Communist Realities. In: *Central Europe Review* 2 (2000/10), ld. <http://www.ce-review.org/00/10/tokes10.html> (2014. jún. 26.).

¹⁸ Vö. Helmut König: Von der Diktatur zur Demokratie. In: König, Helmut – Kohlstruck, Michael – Wöll, Andreas (Hg.): *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhundert*. Leviathan – Sonderheft 18/1998. Westdeutscher Verlag, Opladen – Wiesbaden 1998, (371–392) 375.

¹⁹ Pl. a *Barmeni Teológiai Nyilatkozat* 4. tétele 1934-ben éppen a „Führer-elv” egyházon belüli érvényesítése elleni tiltakozásban fogant: „Elvetjük azt a hamis tanítást, hogy az egyház [...] különleges uralmi jogkörrel felruházott vezetőket [...] adhatna magának.” (Török István fordítása). Ld. Eberhard Bethge: *Barmen und seine Wirkungsgeschichte*. Anmerkungen zum 40. Jahrestag

pragmatizmus számlájára írható. Éppen a protestantizmuson belül lelhetőek fel azok a *teológiai toposzok*, amelyek nem annyira a kritikus elhatárolódásra, hanem alkalmazkodásra vezették a mindenkori egyházvezetés képviselőit és testületeit. Ugyanis az a felismerés, hogy az egyházi adminisztrációnak – *Herbert Ehnes* összegzése szerint – közvetlen része van az egyház küldetésében, és hogy a szervezeti struktúráknak nem „megváltó, hanem szolgáló funkciója” van, arra a következtetésre vezetett, hogy az egyház szervezeti formája nem lehet egyszer s mindenkorra változtathatatlan és érvényes.²⁰

Ez az érv helyesnek is bizonyult történelmi szempontból az egyházi szervezet öncélúvá válásának ellensúlyozására, viszont egy kevésbé barátságos vagy ellenséges politikai-társadalmi kontextusban *éppen a pragmatikus alkalmazkodás* támaszává vált. Ezen túlmenően a Dekalógus 5. parancsolatának hagyományos magyarázata – a szülők és ezen keresztül a világi felsőbbség tiszteletének követelménye –, amely *teremtésteológiai értelmezéssel* (hogy tudniillik a világ fennálló rendje, s benne a népek-nemzetek sorsa, küldetése Isten akaratának tudható be) és a *meglévő rend metafizikai érvényességének filozófiai gondolatával* párosult, hosszú időn keresztül nem tette lehetővé a protestantizmus számára, hogy kritikusan viszonyuljon az objektív külső rendhez.²¹ Ha mégis, akkor ez az ellenzéki vagy felemelkedést ígérő politikai erővel való szövetség jegyében történt, amint ezt a magyar protestantizmus és a nemzeti liberalizmus összefonódása is mutatja,²² vagy pedig bizonyos társadalom-kritikai teológiai felismerések mentén, amely előbb-utóbb vagy politikailag került elhallgattatásra, vagy pedig az egyházon belül ítéltetett elhalásra. Képviselői „magányos prófétáknak” minősültek, s nem került sor a felismerések egyházon belüli konzekvens érvényesítésére.²³

Mindez azt eredményezte, hogy az egyház lemondott arról, hogy saját helyzetét és társadalmi környezetét mély és alapos elemzés tárgyává tegye, s így ke-

---

der Barmer Erklärung (1974). In: uő: *Am gegebenen Ort. Aufsätze und Reden*. Chr. Kaiser Verlag, München 1982, (140–147) 145. Bracher, Karl Dietrich: *Kirche in der Diktatur: Die deutsche Erfahrung von 1933/34*. In: Büttner, Ursula – Johe, Werner – Voß, Aneglika (Hg.): *Das Unrechtsregime. Internationale Forschung über den Nationalsozialismus*. Band I., Christians Verlag, Hamburg 1986, (272–290) 276–283. Török István pedig azt panaszolja fel a 70-es években, hogy míg a II. vatikáni zsinat következtében a hierarchia abszolút tekintélye visszafogottabb lesz és egyházi ügyek intézésében egyre inkább teret nyer a laikusok felelősségvállalása, addig Magyarországon éppen ezzel ellentétes tendencia bontakozik ki: az egyházi tekintély megerősödése. Ld. Török István: A pusztai vándorlás után, az ígéret földje előtt. In: *Reformátusok Lapja* 1990. június 3., 1. és 5.

²⁰ Herbert Ehnes: Art. Kirchenverwaltung/Kirchenbehörden. In: *TRE* 19 (1990), (165–171) 166.

²¹ Vö. Martin Honecker: Individuelle Schuld und kollektive Verantwortung: Können Kollektive sündigen? In: *ZTK* 90 (1993), (213–230) 225.

²² Részletesen ld. Fazakas Sándor: Protestantizmus és/vagy liberalizmus. In: *Confessio* 29 (2005/1), 55–62.

²³ Erre nézve a 20. századi teológiatörténet kellő bizonyítékkal szolgál, a magyar protestantizmuson belül pedig ezt bizonyítja a hivatalos teológia és a „nem haladó gondolkodású”-nak minősített alternatív teológiai gondolkodás diszkreditálása, képviselőinek háttérbe szorítása.

resse a továbblépés lehetőségét. Ezért nem maradt számára más lehetőség, csupán az, hogy vagy *lelkessedjék* a mindenkori hatalom nagy és igaz céljaiért, vagy pedig *erkölcsi-politikai és teológiai engedményeket* tegyen.

Érdekes megfigyelni, hogy ennek az egyházi lelkesedésnek változatai minden történelmi sorsfordító korban vagy krízishelyzetben jelentkeznek. 100 évvel ezelőtt a korabeli egyházi sajtó a hadba vonulást éppoly buzgalommal dicséri,²⁴ mint a szocialista társadalmi rendszer és népi demokrácia nagy és igaz céljait vagy később a keresztyének és marxisták alakuló párbeszédét, illetve példás együttműködését a béke ügyéért.²⁵ Az erkölcsi-teológiai engedmények pedig egy állítólagos rossz vagy rosszabb megoldás elkerülésének jegyében fogantak. Például a magyar parlament felsőházában az egyházi főméltóságok annak az érvnek engedve szavazták meg az első két zsidótörvényt, hogy ezzel kivédjék az állítólag fennálló és fenyegető rosszabb megoldást, nevezetesen a radikális jobboldal térnyerését vagy a német megszállást.²⁶ Ezen túlmenően viszont e tiszteletre méltó férfiak szintén koruk neveltjei voltak, s ha el is utasították a faji alapú rasszizmust, osztották a zsidókra vonatkozó numerus clausus gyakorlatát a „gazdasági és társadalmi egyensúly” állítólagos fenntartása végett.²⁷ De mindez arról árulkodott, hogy a Róm 11 exegézise és értelmezése messze elmaradt az általunk ma ismert teológiai felismerésektől. (Az Izráel maradandó kiválasztásáról szóló teológiai felismerések ebben az időben kezdenek körvonalazódni, például Barth²⁸ és Bonhoeffer²⁹ munkásságában.)

Ezek a példák azt jelzik, hogy az egyház történelmi bűnökben való érintettsége nem egyszerűen személyek alkalmatlanságának vagy meghasonlásának kérdése. Nyilván az is, de ezen túlmenően és elsősorban *teológiai orientációs* krízis, és erre vezethető vissza minden kétes egyéni és közösségi döntés. Ez pedig további két tanulságra kötelez. Egyrészt: a bűnök perszónifikációja, vagyis egy-

²⁴ Ld. A kohóban. In: *Protestáns Szemle* 1914/9–10, 521–528.

²⁵ Ld. „Amit az evangélium ígér, azt váltsa valóra a demokrácia”. Részlet a református püspökök közös pásztorlevéléből. In: *Élet és Jövő* 1945. augusztus 18., 1.

²⁶ Vö. Randolph L. Braham: A magyar Holocaust. I. kötet. Gondolat Kiadó, Budapest, 1988, 122. K. Farkas Claudia: Zsidótörvények – egy egyházi ember szemével. In: Fazekas Csaba (szerk): *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Miskolci Egyetem BTK, Miskolc 1999; ld. <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/index.htm#tart> (2014. október 25.). *Felsőházi napló* (1935–1939) III., 308.

²⁷ Vö. Ravasz László: *Emlékezéseim*. A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1992, 213. *Felsőházi Napló* (1939–1945) II., 163. és 288–295. K. Farkas Claudia: *i. m.* Tödt, Heinz Eduard: Die Novemberverbrechen 1938 und der deutsche Protestantismus. Ideologische und theologische Voraussetzungen für die Hinnahme des Pogroms. In: *Kirchliche Zeitgeschichte* 2 (1989), (14–37) 27.

²⁸ „Aki a zsidókat elveti és üldözi, azt veti el és üldözi, aki a zsidóság és a mi bűneinkért meghalt [...]. Az antiszemitizmus bűn a Szentlélek ellen. Az antiszemitizmus bűn Isten kegyelme ellen.” Ld. Barth, Karl: Die Kirche und die politische Frage von heute, 1938. In: uő: *Eine Schweizer Stimme: 1938–1945*. Evangelischer Verlag, Zollikon – Zürich 1945, (69–107) 90.

²⁹ Bonhoeffer, Dietrich: Ethik. In: uő: *Gesammelte Werke*. (DBW) Band 6. Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 1992, 95. és 130–131.

egy „prominens bűnösre” való leredukálása, pellengérré állítása nem jelenthet megoldást, éppen úgy, mint az általánosítás, hogy tudniillik, valahol mind bűnösök vagyunk. Ez csupán a háritás egy-egy eszköze lehet. Másrészt: az egyházat érintő bűn nemcsak a múltban, hanem a jelenben is hozzátartozik az egyházi élet valóságához. Mert ki az, aki azt állíthatja, hogy a mai társadalmi-gazdasági és politikai kontextusban csak jó döntések születnek? Illetve, hogy a mai döntéseinknek nincsenek, vagy nem lehetnek áldozatai, kárvallottjai, és hogy tegnapi és mai döntések nem lennének ráutalva Isten megbocsátó kegyelmére?

Látható tehát, a múlt vétkei és bűnei nemcsak ott jelentkeznek, ahol némelyek a nyomásnak és zsarolásnak engedtek, vagy önként és valamilyen haszon reményében működtek együtt félelemből az elnyomó rendszerrel, vagy lemondtak annak bírálatairól, illetve hallgattak, amikor szólni kellett volna, és nem emelték fel szavukat az üldözöttekért. Hanem ott is, ahol lemondtak az egyház világgal kötött kompromisszumainak bírálatairól, ahol elmulasztották az egyházat körülvevő valóság elemzését, s az Írás *itt – és – most* aktuális üzenetének, illetve követelményének értelmezését. Mert a keresztyén ember és egyház nemcsak azért felelős, hogy tettei megfeleljenek az erkölcsi normáknak, hanem felelős *valóságértelmezéséért*, a Biblia értelmezéséért, igen, felelős teológiájáért, s ezek következményeiért is! Ugyanis a tegnapi és mai, az egyéni és közösségi döntéseknek van egy közös jellemzője. Nevezetesen az, hogy *az ember nem képes döntéseinek következményeit oly mértékben ellenőrizni és irányítani, ahogyan azt szeretné*. Az ember nemcsak elszenvedője a történelemnek, de nagymértékben alakítója is. Döntései vagy a döntésekről való lemondás, cselekedetei és mulasztásai *interaktív* kapcsolatba kerülnek, *saját dinamikára* tesznek szert, majd további elvárásokat, kommunikációs tartalmakat, s ezeknek következményeként struktúrákat generálnak. Ennek megértésében a rendszerszemléletű szociológia³⁰ és egyházelmélet³¹ lehet segítségünkre, mint amelyek a teológia partner tudományai.

A modern korban az ember nem olyan mértékben képes kontrollt gyakorolni a társadalmi, gazdasági és politikai összefüggések fölött, mint ahogyan szeretné azt, sőt azzal az illúzióval is le kell számolnia, hogy teljes mértékben ő tartja fenn és ő irányítja a társadalmi rendszert. Be kell látni: az ember egy ponton túl sem irányítani, sem ellenőrizni nem képes e folyamatot. Minél komplexebb az a szociális rendszer, amelyben az egyes ember felelősségteljes pozícióban találja magát, és minél globálisabb kihatása van egy-egy pozíció-specifikus (vagy vezetői) döntésnek, a döntés következménye annál inkább a maga dinamikája szerint fog kibontakozni, s ez már nem áll összhangban az eredeti szándékkal. Ehelyett saját életet kezd élni a kommunikációs folyamatok és az ember

³⁰ Ld. Luhmann, Niklas: *Funktion der Religion*. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1977. Vö. Luhmann, Niklas: Die Organisierbarkeit von Religion und Kirche. In: Wössner, Jakobus (Hg.): *Religion im Umbruch. Soziologische Beiträge zur Situation von Religion und Kirche in der gegenwärtigen Gesellschaft*. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1972, 245–285.

³¹ Ld. Herms, Eilert: *Kirche für die Welt*. Mohr & Siebeck, Tübingen 1995.

vagy csoportok elvárásai alapján, megteremti saját struktúráját, intézményeit és szervezeteit a politika, a gazdaság és a vallás berkein belül.³²

Éppen a 20. századi totalitárius rendszerek bizonyították, hogy a társadalmi bűn nem tekinthető egyszerűen az egyéni meghasonlások összességének. Ennél többről van szó!

„A gonoszság az azt kiváltó személlyel szemben saját dinamikára tesz szert, félelmet keltő módon önálló életet kezd élni, objektív hatalomként hat vissza az egyénekre, újabb bűnt szül, valamint megteremti a kis kiváltó okok és végzetes következmények pusztító körforgását.”³³

A jelenség és az eredmény pedig egyszerűen témánk összefüggésében így szemléltethető:

„A titkosrendőrség operatív terve lehet, hogy kis, önmagukban jelentéktelennek tűnő akciókból állt össze, amelyet személyek egész sora hajtott végre. Végkifejletét tekintve viszont ezzel egy életet lehetett összetörni. De kicsoda a tettes, akinek betudható a bűnös cselekedet, s aki felelősségre vonható? Itt széttrötnek korábbi morális elképzeléseink az emberi bűnről és a felelősségről, s büntetőjog is a maga határaiba ütközik.”³⁴

4. A megoldás keresése: megbékélés. De hogyan?

A történelmi bűnök rendszerszintű, individuumok feletti összefüggése nem vezethet arra a hamis és önmegnyugtató álláspontra, hogy lám, nem a személyes vétkek és mulasztások jelentik az igazi tragédiát, hogy tudniillik mi kis pont voltunk a rendszerben, hanem a rendszer maga volt velejéig romlott. Nyilván, hogy egy rendszer prekondicionálja az egyén cselekvési lehetőségeit, de az egyéni felelősség mégsem relativizálható a körülményekre való hivatkozással. Inkább azt kell tudatosítanunk, hogy a személyes vétkek, döntések és mulasztások igen-igen nagy súllyal esnek a latba. Miért? Azért, mert éppen az említett rendszerszemléletű törvényszerűségek – az akció és interakció, hatás és visszahatás miatt – az egyén döntései és cselekedetei az úgynevezett *szociális identitás* vagy a *kollektív önértelmezés* részévé válnak. Beépülnek közösségi életünkbe, meghatároznak viszonyulásokat, reflexeket, előítéleteket és véleményeket, ítékezésre vagy moralizálásra, túlélési technikákra és mindenkor rendszerkonform pragmatizmusra vezetnek. Már nem tudjuk eredetét, de szenvedünk alatta; ugyanakkor azt érezzük, hogy képtelenek vagyunk áttörni bűvkörét.

³² Vö. Dziewas, Ralf: *Die Sünde der Menschen und die Sündhaftigkeit sozialer Systeme. Überlegungen zu den Bedingungen und Möglichkeiten theologischer Rede von der Sünde aus sozialtheologischer Perspektive.* Lit Verlag, Münster 1995.

³³ Beintker, Michael: *Die Eigendynamik der Sünde in sozialen Systemen.* Manuskript, 3. (Másolata tulajdonomban.)

³⁴ Tanner, Klaus: Amnestie Fragezeichen. In: *ZEE* 39 (1995/3), (170–173) 171.

Eközben újabb vétkeket terhelünk magunkra: ott, ahol az emberek vagy emberek bizonyos csoportjára, például egy új vezető rétegre, hatalmi elitre rászakad a múlt ismerete vagy legalábbis ennek egy kis szelete, például az aktákból, de nem tudja, hogy kell kezelni ezeket az ismereteket, ott menthetetlenül újabb történelmi és társadalmi bűnösszefüggések állnak elő. Az információ hatalom. A másik ember vélt vagy valós bűnéről való ismeret szintén hatalom, amelynek birtokában akár istent is lehet játszani egymás felett. Ez nem azt jelenti, hogy nincs szükség az igazság feltárására és a földi igazságszolgáltatásra, a *institia civilis*re, de az igazságból nem lehet olyan bálványt formálni, amely mindenáron a valóság lemeztelenítésére törekszik. Éppen ezért a múlt terhével való együttélés kérdésében a megoldást a következő irányba látom, anélkül, hogy receptekkel kívánnék szolgálni: tökéletes megoldás nincs; és erről tanúskodnak a világ számos helyén elindított megbékélésmodellek.

4.1. *A bűnről csak konkrétan lehet és szabad beszélni!*

A bűnről, az egyéni és történelmi bűnről is *csak konkrétan* lehet és szabad beszélni! Ennek viszont az alapos és szakszerű tényfeltáró munka az elemzés a feltétele: a konkrét helyzet és annak kontextusát képező politikai-társadalmi, morális, kulturális és teológiai összefüggések elemzése! A cél pedig nem az Isten ítélő fórumának megelőlegezése, legyen szó akár társadalmi vagy közegyházi, illetve éppen szenzációt kereső médiaigényről.

Bár tudjuk, hogy az írott anyagoknak, aktáknak, forrásoknak csak töredéke hozzáférhető, mégsem mondhatunk le a rendszer működési mechanizmusainak alapos, tudományos igényű feltárásáról. Nem azért, mert a történelem esetleg megismételhetné önmagát, s ennek elejét kellene venni (a politikai emlékezet-kultúrában ez népszerű argumentum). Nem! A keresztyén időszemlélet szerint a történelem nem ismétli meg önmagát. Viszont alakulhatnak olyan helyzetek is, amelyekben az ember – az információk hiánya miatt, vagy éppen amiatt, hogy képtelen elemezni és átlátni a helyzetet, illetve dezorientált: nincs valóság-látása és teológiai látása, és nem lesz képes elhárítani olyan döntéseket, amelyek közvetve vagy közvetlenül károsan vagy éppen súlyosan befolyásolják az embertárs sorsát, a közösség életét és az együttélés rendjét. Tehát meg kellene tanulnunk legalább hozzávetőlegesen felmérni, hogy milyen következményei lehetnek döntéseinknek és cselekedeteinknek. Ebben a múlt ismerete segíthet. Ellenkező esetben marad a kétes ügyek iránti kritikátlan lelkesedés, vagy az elvtelen engedmények és kompromisszumok sora.

4.2. *Az emlékezés és a múltfeltárás etikai dimenzióinak érvényesítése*

Közhelynek számít a megállapítás, hogy az emlékezés erkölcsi kötelesség. Ez igaz. De vajon miért? A korábbi időkben a felejtés jelentette a békés továbblépés garanciáját. De a 20. század két háborújának, két diktatúrájának és békediktátumainak egyéni és közösségi traumái után az emlékezésről való lemondásnak nemcsak az lenne a következménye, hogy az áldozatokat másodszer is

kiszolgáltatná az igazságtalanságnak, hanem az is, hogy az igazságtalanságot igazsággá, a „jogfosztottságot joggá”³⁵ minősítené át.

A francia protestáns filozófus, Paul Ricœur arra hívja fel a figyelmet utolsó nagy művében, hogy az *emlékezés* (munkája) a lehető legszorosabban függ össze a *felejtéssel* és a *képzelőerővel*. A felejtés adja meg az előfeltételét annak, hogy egyáltalán lehet másként is, azaz emlékezni. A képzelőerő viszont lehetővé teszi, hogy azt, ami elmúlt, prezentáljuk a jelenben, és ezt a mai szituációk keretei között értelmezzük.³⁶ Ez viszont éppen a képzelőerő és az emlékezet természete miatt jár együtt a tévedéssel, a tények iránti hűtlenséggel, és sajnos a visszaéléssel is. Ezért a múlttal való foglalkozásnak az a veszélye, hogy szelektálhat, stilizálhat, információkkal manipulálhat az emlékezet síkján, vagy extrém helyzetekben kitalálhat valamit, azaz konstruálhat nem létező történeteket. Az olyan emlékezet-kultúra, illetve politika, amely a múlt egyes aspektusait stilizálja, más történelmi tapasztalatokat pedig közömbösen kezel, nem igazolható erkölcsi értelemben. Éppen ezért – Paul Ricœur-t továbbgondolva – az emlékezés és a múlttal való foglalkozás nem nélkülözheti az igazság és az igazságosság szempontjait. Viszont a történelemmel való foglalkozásnak csak az lehet etikailag vállalható formája, amely a bűnt bűnnek, a jogfosztottságot és igazságtalanságot pedig igazságtalanságnak nevezi.

4.3. Az emberi érzések és érzelmek komolyan vétele

Az előbbihez kapcsolódik az emberi *érzések* és *érzelmek* komolyan vétele, még hozzá két irányban. Egyrészt nem tagadható, hogy bizonyos történelmi vétkek és morálisan nem vállalható cselekedetek mögött érzelmek álltak: olyan lelkesedés (pl. a nemzet, a nép vagy egy-egy politikai rendszer nagy céljaiért való propagandisztikus lelkesítés), amely nemcsak elveszítette a racionális kontrollt, hanem szörnyű bűntettek melegágyává lett. Thomas Mann ezért írhatta naplójába 1944. július 17-én:

„Ne felejtjük el [...], hogy a nemzetiszocializmus egy entuziasztikus, szikrákat szóró forradalom volt, egy szörnyű lelki elköteleződést, hitet és lelkesedést igénylő német népi mozgalom.”³⁷

Még feltárára vár, hogy mi volt és mi lehetett az az erő, amely tömegeket mozgósíthatott a horogkereszt, majd később a sarló és a kalapács jele alatt, propaganda és a valóság között. Másfelől viszont nem lehet eltekinteni az ál-

³⁵ Hetzel, Andreas: Bezeugen, Vergeben, Anerkennen. Ethische Motive in der Geschichtsphilosophie Paul Ricœurs. In: Liebsch, Burkhard (Hg.): *Bezeugte Vergangenheit oder Versöhnendes Vergessen: Geschichtstheorie nach Paul Ricœur*. DZPh Sonderband 24. Akademie Verlag, Berlin 2010, (217–232) 223.

³⁶ Ricœur, Paul: *Gedächtnis, Geschichte, Vergessen*. Wilhelm Fink Verlag, Paderborn 2004, 92. és 652.

³⁷ Mann, Thomas: *Tagebücher 1944–1946*. Herausgegeben von Inge Jens. S. Fischer Verlag, Frankfurt a.M. 1986, 78.

dozatok érzéseitől és érzelmeitől sem, akik traumaként élték át a múlt valamely szegmensét. De ide nemcsak a konkrétan elszenvedett megaláztatás, kínzás, félelem és veszteség tartozik, hanem az a körülmény is, ha az áldozat nem tud beszélni erről, és nem tud emlékezni, mert a környezet nem teszi lehetővé számára ezt. Számtalan irodalmi példa van arra nézve, hogy milyen kín „túlélőként a túlélést túlélni”,³⁸ vagyis olyan emberek között élni, akik a félrenézés technikáját tökélyre fejlesztették. Viszont az is megtörténhet, hogy bizonyos érzelmek hatása alatt, legyen az bosszúvágy, elégtétel vagy öngazolás, az egykori áldozatból tettes, a tettesből pedig áldozat lesz.

Ma már szinte hihetetlen, hogy alig néhány évtizede, szintén modernnek és civilizáltnak tartott, de gazdasági és szociális krízisek által megtépázott társadalmak, deklarált „morális alapelvek mentén”, de felfűtött emocionális állapotban, az éppen aktuális „mainstream”-hez csatlakozva jutottak el az embertelenség és barbárság korábban nem ismert stádiumaiba.³⁹ Ezért a keresztyén egyháznak és teológiának különös felelőssége van ezen a téren is, például az *együttérzés etikájának* munkálása terén. Ez nem jelenthet mást, mint azt a feladatot, hogy az egyház, a gyülekezetek – nyilván erre felkészített szakemberek, mediátorok, munkatársak segítségével – megteremthetik azokat a fórumokat, védett tereket, ahol emberek emlékezhetnek szenvedéstörténetükre, félelmeikre, az elszenvedett sérelmekre vagy az átélt szegyenre.

Mindez nyilván nem deszkriptív módon történik, hanem elbeszélések, narratívák által, miközben az elszenvedett vagy a szégyellnivaló történet újból megélevedik, s egyben kimondásra kerül. Nyilván, ennek a vállalkozásnak is van veszélye: a szubjektív viszonyulás az egyes történetekhez. Itt azonban nem az a tét, hogy az egyes elbeszéléseket, s azoknak variánsait versenyeztessük, majd kiválasszuk az igazit. Sokkal inkább az a tét, hogy a történetek nyitottak maradjanak, tehát hozzáférhetőek arra, hogy ezeket össze lehessen vetni a kutatásból nyert objektív ismeretekkel, lehessen értelmezni őket, hogy a későbbi nemzedék megtanuljon érzékenyen bánni ezekkel a tapasztalatokkal, és a történelmet átélt nemzedéknek ne kelljen egy életen át stilizált identitásformákkal kísérleteznie.

4.4. *Kényszer nélküli megbékélés*

A megbékélés keresésének előbb felvázolt formája *nem ismerhet kényszert*. Ez csak szabad elhatározásból történhet. Sem a megbocsátás, sem a bűnvallás nem történhet külső elvárásra, erkölcsi nyomásra. Nyilván, ha nincsenek fórumok és keretek, s mindehhez megfelelő kultúra, a megnyílás is elmarad. Meggyőződésem, hogy ezzel a feszültséggel még sokáig kell együtt élnünk: a múlthoz való viszonyulás jogi és politikai követelményét, a megismerés tudományos igényét és a vallomá-

³⁸ Hell, Cornelius: „...dann hat Gott sich mir im Bild von Auschwitz offenbart”. Das Werk des ungarischen Schriftstellers Imre Kertész. In: *Orientierung* 60 (1996), (220–223) 222.

³⁹ Id. Johannes Fischer: *Verstehen statt Begründen. Warum es in der Ethik um mehr als nur um Handlungen geht*. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 2012, 133–136.

sok, a közlés, a megbánás és megbocsátás személyes síkjait nem kényszeríthetjük össze valami múlt-elintézési vagy megbékélés-ideológia jegyében.

Eszembe jut *André Van In* filmjelenete a dél-afrikai Igazság és Megbékélés Bizottságának munkájáról. Egy bestiális módon megölt áldozat anyja és özvegye áll szemben a tettessel a tárgyalóteremben. Az asszony megkérdezi: *Hogyan bocsáthatnék meg ennek a bűnösnek?* A bizottság képviselője így szól hozzájuk: *Ezek az emberek amnesztiát kérnek, de ön nincs arra kötelezve, hogy megbocsásson nekik. Semmi esetre sem köteles ön megbocsátani, de mi megkegyelmezzünk neki.* Eppen egy ilyen jelenet és ehhez hasonló esetek jelzik, hogy a múltfeltárás és megbékélés lelki-erkölcsi és vallási dimenziói, valamint a jogi-politikai sík nem fedik egymást. Sokkal inkább ennek az egész kérdéskörnek komplexitását, többretegűségét jelzik, sőt, ellentmondásosságát, függetlenül attól, hogy a dél-afrikai megbékélés folyamat, pártállami diktatúra tartótisztjeinek és ügynökeinek története, vagy majd olyan konfliktushelyzetek kerülnek egyszer rendezésre, mint amely Ukrajnát jellemzi. De az emberek között egy közösség sem képes kiengesztelődni megbékélés és politikai-társadalmi akarat nélkül. Az egyének soha sem fognak kimerészkedni a háritás, a szégyen vagy éppen az áldozatszerep magányából a megfelelő jogi, közösségi és kulturális keretek, miliók létrehozása nélkül.

A megbékélés mindig folyamat! Nem állapot, hanem olyan folyamat, amelynek impulzusokra, gesztusokra és fórumokra van szüksége, és nyilván sok türelemre, empátiára, szakmai kompetenciákra, s ugyanakkor az igazság megismerésének igényére. De az a múltfeltárási igyekezet és megbékélésprogram, amely nem a kiengesztelődésként érdekel, hanem más emberi vagy politikai célok szándékával igyekszik feltárni a történelmi igazságot, felnyitni az aktákat, vagy éppen frissebbeket lezárni, újabb igazságtalanságokat programoz be, és így újabb történelmi vétkeket és bűnöket generál. Ezért ezt a gondolatsort nem zárom le, hanem az Igazság és Megbékélés Bizottság elnökének, Desmond Tutu anglikán püspöknek ide vonatkozó gondolataival kívánom nyitva hagyni:

„A múlt, így mondták régen, egy másik ország! Amit elmesélnek történeteiből és ahogyan azokat elmesélik, változik az évek során. De az emlékezés reflektorfénye rávetül az egyes részletekre, felfed régi hazugságokat és megvilágít új igazságokat. Minél teljesebb lesz a kép, annál inkább helyrekerülnek a múlt puzzle-jének elemei [...]. A jövő is egy másik ország, és nem tehetünk mást, mint azt, hogy a lábaihoz tesszük azokat a kis ismereteket és igazságokat, amelyeket a jelen tapasztalataiból meríthetünk.”⁴⁰

⁴⁰ Idézi Thomas Hoppe, ld. Hoppe, Thomas: Erinnerung, Gerechtigkeit und Versöhnung. Zum Umgang mit belasteter Vergangenheit in Post-Konflikt-Gesellschaften. In: Calließ, Jörg – Weller, Christoph (Hg.): *Friedenstheorie: Fragen, Ansätze, Möglichkeiten*. Loccumer Protokolle 31/03. Rehburg-Loccum 2003, (233–263) 233.

Felhasznált irodalom

- A kohóban. In: *Protestáns Szemle* 1914/9–10, 521–528.
- „Amit az evangélium ígér, azt váltsa valóra a demokrácia.” Részlet a református püspökök közös pásztorleveléből. In: *Élet és Jövő* 1945. augusztus 18., 1.
- Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának 52–2009. számú határozata. *A kommunista titkosszolgálatral való együttműködést vizsgáló Átvilágító Bizottság működési szabályzata*. <http://stud-theol.blogspot.hu/2009/10/atvilagitasi-szabalyzat.html> (2014. okt. 7.).
- Barth, Karl: Die Kirche und die politische Frage von heute, 1938. In: uő: *Eine Schweizer Stimme: 1938–1945*. Evangelischer Verlag, Zollikon – Zürich 1945, 69–107.
- Beintker, Michael: *Die Eigendynamik der Sünde in sozialen Systemen*. Manuskript, 3.
- Bethge, Eberhard: Barmen und seine Wirkungsgeschichte. Anmerkungen zum 40. Jahrestag der Barmer Erklärung (1974). In: uő: *Am gegebenen Ort. Aufsätze und Reden*. Chr. Kaiser Verlag, München 1982, 140–147.
- Bonhoeffer, Dietrich: Ethik, in: uő: *Gesammelte Werke* (DBW), Band 6, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 1992.
- Bracher, Karl Dietrich: Kirche in der Diktatur: Die deutsche Erfahrung von 1933/34, in: Büttner, Ursula – Johe, Werner – Voß, Aneglika (Hg.): *Das Unrechtsregime. Internationale Forschung über den Nationalsozialismus*. Band I, Christians Verlag, Hamburg 1986, 272–290.
- Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust*. I. kötet, Gondolat Kiadó, Budapest 1988.
- Dziewas, Ralf: *Die Sünde der Menschen und die Sündhaftigkeit sozialer Systeme. Überlegungen zu den Bedingungen und Möglichkeiten theologischer Rede von der Sünde aus sozialtheologischer Perspektive*. Lit Verlag, Münster 1995.
- Ehnes, Herbert: Art. Kirchenverwaltung/Kirchenbehörden. In: *Theologische Realenzyklopädie* 19 (1990), 165–171.
- Erinnern um zu versöhnen*. Erfahrung im Umgang mit schmerzlichen Erfahrungen. Eine Erklärung der Regionalgruppe Süd-Ost-Europa der GEKE von 17. April 2008. www.leuenberg.net. (2009. június 26.)
- Fazakas Sándor: Az egyház nevében? A reprezentáció történelmi változásai és jelenkori kérdései, in: Fazakas Sándor – Ferencz Árpád (szerk.): *„Krisztusért járva követségben...” Teológia – Igehirdetés – Egyházkezelés. Tanulmánykötet a 60 éves Bölskei Gusztáv születésnapjára*. Acta Theologica Debrecinensis 3. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen 2012, 445–472.
- Fazakas Sándor: Erinnerungskultur und die Frage nach der historischen Schuld. In: Gabriel, Ingeborg – Bystricky, Cornelia (Hg.): *Kommunismus im Rückblick. Ökumenische Perspektiven aus Ost und West (1989–2009)*. Matthias-Grünwald-Verlag, Ostfildern 2010, 231–254.
- Fazakas Sándor: Justification and Reconciliation: Considerations from the Churches in Eastern and Central Europe, in: Burgess, John P. – Weinrich, Michael (Ed.): *What Is Justification About? Reformed Contributions to an Ecumenical Theme*. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids (MI) 2009, 231–247.
- Fazakas Sándor: Protestantizmus és/vagy liberalizmus. In: *Confessio* 29 (2005/1), 55–62.

- Felsőházi napló (1935–1939) III. In: *Országgyűlési dokumentumok 1861–1990*. <http://www3.arcanum.hu/onap/opt/a110616.htm?v=pdf&a=spec:start> (2014. október 26.)
- Felsőházi Napló (1939–1945) II. In: *Országgyűlési dokumentumok 1861–1990*, <http://www3.arcanum.hu/onap/opt/a110616.htm?v=pdf&a=spec:start> (2014. október 26.)
- Fischer, Johannes: *Verstehen statt Begründen. Warum es in der Ethik um mehr als nur um Handlungen geht*. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 2012.
- Hell, Cornelius: „...dann hat Gott sich mir im Bild von Auschwitz offenbart“. Das Werk des ungarischen Schriftstellers Imre Kertész. In: *Orientierung* 60 (1996), 220–223.
- Herms, Eilert: *Kirche für die Welt*. Mohr & Siebeck, Tübingen 1995.
- Herms, Eilert: Schuld in der Geschichte. In: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 85 (1988), 349–370.
- Hetzl, Andreas: Bezeugen, Vergeben, Anerkennen. Ethische Motive in der Geschichtsphilosophie Paul Ricœurs. In: Liebsch, Burkhard (Hg.): *Bezeugte Vergangenheit oder Versöhnendes Vergessen: Geschichtstheorie nach Paul Ricœur*. ZPh Sonderband 24. Akademie Verlag, Berlin 2010, 217–232.
- Honecker, Martin: *Einführung in die Theologische Ethik*. Walter de Gruyter, Berlin – New York 1990.
- Honecker, Martin: Individuelle Schuld und kollektive Verantwortung: Können Kollektive sündigen? In: *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 90 (1993), 213–230.
- Hoppe, Thomas: Erinnerung, Gerechtigkeit und Versöhnung. Zum Umgang mit belasteter Vergangenheit in Post-Konflikt-Gesellschaften. In: Calließ, Jörg – Weller, Christoph (Hg.): *Friedenstheorie: Fragen, Ansätze, Möglichkeiten*. Loccumer Protokolle 31/03. Rehburg-Loccum 2003, 233–263.
- K. Farkas Claudia: Zsidótörvények – egy egyházi ember szemével. In: Fazekas Csaba (szerk.): *Fiatal egyháztörténetészek írásai*. Miskolci Egyetem BTK, Miskolc 1999, <http://mek.niif.hu/02000/02082/html/index.htm#tart> (2014. október 25.).
- König, Helmut: Von der Diktatur zur Demokratie. In: König, Helmut – Kohlstruck, Michael – Wöll, Andreas (Hg.): *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts*. Leviathan – Sonderheft 18/1998. Westdeutscher Verlag, Opladen – Wiesbaden 1998, 371–392.
- Krötke, Wolf: Das beschädigte Wahrheitszeugnis der Kirche. Zu den Folgen der Einflussnahme des MfS auf die Kirchen. In: Vollnhals, Clemens (Hg.): *Die Kirchenpolitik von SED und Staatsicherheit*. Links Verlag, Berlin 1996, 405–414.
- Levélváltás besúgó és besúgott közt. Tar Sándor és Kenedi János levele. In: *Élet és Irodalom* 43 (1999/45); <http://www.es.hu/old/9945/publi.htm> (2014. okt.10.)
- Luhmann, Niklas: Die Organisierbarkeit von Religion und Kirche. In: Wössner, Jakobus (Hg.): *Religion im Umbruch. Soziologische Beiträge zur Situation von Religion und Kirche in der gegenwärtigen Gesellschaft*. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1972, 245–285.
- Luhmann, Niklas: *Funktion der Religion*. Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1977.
- Mann, Thomas: *Tagebücher 1944–1946*. Herausgegeben von Inge Jens. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1986.

- Meier, Christian: *Das Gebot zu vergessen und die Unabweisbarkeit des Erinnerns. Vom öffentlichen Umgang mit schlimmer Vergangenheit*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2010.
- Nádas Péter: Szegény, szegény Sascha Andersonunk. In: uő: *Esszék*. Jelenkor Kiadó, Pécs 1995, 150–185.
- Pickel, Gert: Nostalgie oder Problembewusstsein? Demokratisierungshindernisse aus der Bewältigung der Vergangenheit in Osteuropa. In: Schmidt, Siegmund – Pickel, Gert – Pickel, Susanne (Hg.): *Amnesie, Amnestie oder Aufarbeitung? Zum Umgang mit autoritären Vergangenheiten und Menschenrechtsverletzungen*. VS Verlag, Wiesbaden 2009, 129–158.
- Ravasz László: *Emlékezéseim*. A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1992.
- Ricœur, Paul: *Gedächtnis, Geschichte, Vergessen*. Wilhelm Fink Verlag, Paderborn 2004.
- Rupnik, Jaques: 1989 als Weltereignis. Die grosse Transformation in Europa und die Globalisierung. In: *Letter International* 104 (Berlin 2014), 15–21.
- Tanner, Klaus: Amnestie Fragezeichen. In: *Zeitschrift für Evangelische Ethik* 39 (1995/3), 170–173.
- Tödt, Heinz Eduard: Die Novemberverbrechen 1938 und der deutsche Protestantismus. Ideologische und theologische Voraussetzungen für die Hinnahme des Pogroms. In: *Kirchliche Zeitgeschichte* 2 (1989), 14–37.
- Tőkés L. Rudolf: “Transitology”: Global Dreams and Post-Communist Realities. In: *Central Europe Review* 2 (2000/10); <http://www.ce-review.org/00/10/tokes10.html> (2014. jún. 26.)
- Török István: A pusztai vándorlás után, az ígéret földje előtt. In: *Reformátusok Lapja* 1990. június 3., 1. 5.
- Vályi Nagy Ervin: Isten vagy történelem. In: uő: *Minden idők peremén. Válogatott írások*. Szerk. Vályi-Nagy Ágnes. EPMSZ, Bázeli – Budapest 1993, 43–57.
- Zászkaliczky Péter: Csináljunk rendet magunknak, különben más csinál. In: Fabiny Tibor (szerk.): *Hálóra kerítve. Konferencia az evangélikus lelkészek és az állambiztonság kapcsolatáról*. Luther Kiadó – Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest 2011, 97–103.
- Zsinati határozat a Magyarországi Református Egyházban tervezett múltfeltárás céljáról (Zs-9/2009. 03. 11.). In: *A XIII. Zsinat 2009. november 19–20. ülésének határozatai*. http://www.reformatus.hu/data/documents/2012/03/19/Zsinati_hat%C3%A1r%20ozatM%C3%BAlt.doc (2014. okt. 23.)